

Debat

På Saxos vilkår

Af Helge Paludan

Læsere af de i 1998 udkomne numre af de historiefaglige tidsskrifter *Historisk Tidsskrift* og *Historie* vil med en vis berettigelse kunne fremkomme med den bemærkning, at fejrelsen af 1999 som »middelalderår« i Danmark da forhåbentlig ikke skal forstås som et ophørsudsalg i den middelalderdanske afdeling af det internationale foretagende CLIO. Den tanke kunne strejfe læseren i betragtning af, at faktisk samtlige forfattere, der i fagtidsskrifternes seneste årgang skriver artikler om emner fra dansk middelalder, så forskellige de i øvrigt er, giver udtryk for en oplevelse af, at selve forskningsobjektet, Danmark og/eller det danske, er ved at smuldre mellem hænderne på dem. Det kan ikke rigtigt holde til mødet med metoder og synspunkter i nutidens forskning.

Årgang 1998 af de to tidsskrifter bringer vedrørende dansk middelalderhistorie bidrag af Thyra Nors, Lars Hermanson, Harald Gustafsson, Per Ingesman, Kurt Villads Jensen og Mette Brønserud Larsen.¹ Desuden bringes anmeldelser blandt andet af to disputatser med middelalderligt emne.

Den mest kompromisløse traditionskritiker er Kurt Villads Jensen, hvis indfaldsvinkel er historiografisk, og som blandt andet skriver, at han som middelalderhistoriker har det problem, at dansk historieskrivning siden det 19. århundrede i endnu højere grad end andre landes har været national uden interesse for udviklingen andre steder. Han betragter denne tendens som en dansk særudvik-

ling, der fundamentalt har noget at gøre med en med Erik Arup kulminerende opfattelse af, at det danske folk gennem tiderne altid har boet i Danmark.

Ifølge Arup havde mutationen til den hvide menneske race fundet sted i nærheden af danskernes nuværende tilholdssted, som de aldrig havde fundet grund til at forlade. Arup er »den nye danske historieskrivnings fader«, så man må, selv om der ikke er tale om nazistisk historieskrivning, alligevel »forestille sig, at det har givet en række bevidste eller ubevidste følger for dansk historieskrivning, at Arup lokaliserede den hvide races urhjem i Danmark. Det har sat nogle rammer, som det har været svært at sprænge, og den stædige holden fast ved tanken om danskerne som urbefolkning i Danmark har nødvendiggjort forklaringer på en række fænomener, som ved nærmere eftersyn ikke synes særlig tilfredsstillende.« En følge af tanken om landet som selvgroet og egentlig selvtilstrækkeligt må blive en opfattelse af det middelalderlige Danmark, som er forkert, fordi den ikke gengiver den middelalderlige opfattelse. Kurt Villads Jensen mener, at denne opfattelse har været stærkt medvirkende til, at vi tilbagefører den moderne, suveræne demokratiske stats institutioner på middelalderen. På den måde blev det muligt for Erslev at tale om en statspolitik, som føres af kongen i med-eller modspil med rigets bedste mænd. Det er på grund af kildemangel under ingen omstændigheder let at følge det komplicerede magtspil, hvori

stormænd kunne indgå i forhold til mange andre end kongerne. »Men« konkluderer Kurt Villads Jensen, »pointen er, at der heller ikke er plads til at lede efter det, så længe landet opfattes som en selvberørende politisk enhed på linje med den moderne stat, også i middelalderen«. Man må vel forstå Kurt Villads Jensen sådan, at han i sit arbejde vil sprænge de rammer, som Arups race-tænkning har påtvunget ham, og blandt andet tage udenlandsk historie op, fordi det synspunkt ikke længere holder, at »hvad der foregik andre steder i verden, var i sidste ende blot en videreudvikling af noget, som oprindeligt udgik fra Danmark«.

Thyra Nors genlæser Saxo i lyset af ny udenlandsk forskning, der tilråder en ny opfattelse af fænomenet slægt som dels ideologisk fænomen, dels et praktisk fænomen, som man møder i hverdagen. Dette bringer hende til en ny opfattelse af hensigterne med hans værk. »Saxo vil i konkret kirkeretlig forstand køre konkurrerende grene af kongeslægten ud på et sidespor, når det drejer sig om deres adkomst til kongemagten.« Hun finder, at forsvaret for den kristne monarkiske model spiller en helt central rolle hos Saxo. Hun er klar over, at der ikke just er noget nyt i at se, at Saxo ønsker at støtte den regerende konge og hans gren af kongeslægten. Nej, »det nye i min angrebsvinkel ligger i at læse Saxo på baggrund af tidens kanoniskretslige normer og vurderinger«.

Thyra Nors mener hos Saxo at have afdækket en skjult dagsorden, som består i at sætte støtten til denne gren af kongehuset igennem i form af støtte til kirkens ægteskabspolitik. Hun må forstå sådan, at Saxo støtter den internationale kirkes familiepolitik i Danmark, fordi den tjener til at styrke kirkens og Valdemarlinjens magtposition i samfundet. Denne læsning flytter da vægten i opfattelsen af Saxo ved at se ham ikke

som rendyrket talerør for kongedømmet i Danmark, men også som varetager af den europæiske kirkes dagsaktuelle interesser.

Ved at relatere sin undersøgelse til den internationale kirkes politik i Norden og hensigterne bag den bevæger Nors sig i retning af Ingesman, der har analyseret rapporten om kristningsprocessen til det nordiske historikermøde i 1997 og udtaler sin anerkendelse af, at man i rapporten har erstattet den traditionelle problematik om forholdet mellem kirke og stat med en bredere problemstilling, nemlig forholdet mellem kirke, samfund og stat. Staten er således ikke længere den helt overordnede faktor. Det er, finder Ingesman, på høje tid, at kirken anerkendes som selvstændig, sideordnet faktor, om end også problemstillingen kirke-stat er blevet for snæver i betragtning af den udvikling, der siden 1970'erne i den almene historie er foregået i social-, kultur- og mentalitetshistorisk retning. Ingesman stiller spørgsmålet, hvad det egentlig er for en religion, der kommer til de nordiske lande i vikingetiden, og kritiserer faghistorien for på dette område stadig at binde sine udøvere til fagets traditionelle emner, politik, økonomi og samfund, medens de troendes religiøse følelser kun registreres som udløser af følgevirkninger på de traditionelle områder. Han efterlyser da en redegørelse for »de særlige karakteristika ved den tidligt middelalderlige kristendom«, idet han må gå ud fra, at den sejrede, fordi nogle træk ved den øvede tiltrækning på nogen.

Den unge Göteborgshistoriker Lars Hermanson deler næppe den særlige interesse for kirken, hvis politiske betydning i hans artikel anses for ringe før 1200-tallet. Hans opbrud fra ældre opfattelser gælder synet på staten i skikkelse af kongemagten, om hvis institutionelle udbygning i 1100-årene den hidtidige forskning i hans øjne til gen-

gæld har næret stærkt kritisable forestillinger. Han tilråder, at middelalderhistorikerne under forskningsprocessen bør gå frem med stor forsigtighed og kritisk granske begreber og historieopfattelser, »som i ældre forskning givits legitimitet for at ha ansetts ha gällt under hele den period som går under begreppet 'medeltid'. Man bör följaktligen undvika at projicera den högmedeltida staten bakåt i tiden«. For den ældre forskning var det »självkänt att den politiska makten har varit koncentrerad till de dominerande maktelementen 'institutionerna' kungamakt och kyrka.«

Hermansons projekt er da i Danmark i første halvdel af 1100-tallet at blotlægge en struktur, der på ingen måde kan siges at ligge i hænderne på de såkaldte institutioner, kongemagt og kirke. Han vil i stedet fremdrage et vidt spektrum af magthavere tilhørende et elitekollektiv, inden for hvilket vejen til magtpositioner gik gennem personlige bånd og alliancer. Landet domineredes i begyndelsen af 1100-årene af et »kompliceret maktkollektiv bestående av olika släktskonstellationer«. Et samfund med institutioner kan man snarere tale om i 1200-årene, hvorimod det faktisk er en anakronisme at tale om en kongemagt i 1100-årene. Kongerne har delt magten med lokale stormænd som sjællænderen Peder Bodilsen, der af Hermanson betegnes som en lokal »fyrste«. Ofte har en sådan fyrste haft mere magt end kongen, fordi hans lokale basis var stærk.

Sligt er en tese, der vil noget med hensyn til fornyelse i forskningen, og man afventer i spænding, om afprøvelse af den på det sparsomme og flertydige kildemateriale kan lykkes. Skulle det gå så vel, forekommer det, at såvel ophavsmanden som andre vil være fuldt berettiget til at udtrykke begejstring i »svepande ordalag«.²

Også Hermanson foretager en ny læs-

ning af Saxo og mener i hans fremstilling af 1100-tallet at finde et samfund med en horisontal magtstruktur, hvor kongedømmet i senere tiders forstand endnu ikke fandtes. Saxo synes i det hele taget efter et århundredes nedfrysning i kildekritisk is igen ved at blive en hovedkilde i dansk middelalderforskning; således søger Hermanson spor af sjællandsk lokalfyrstendømme i Saxos beretninger om Skjalm Hvides krigsbedrifter i Svend Estridsens kongetid. Et afgørende punkt vil dog nok blive at forklare, hvorfor man under en sådan horisontal struktur så konsekvent holdt fast ved, at kun én slægt kunne blive konger. Med mindre spørgsmålet kan anses for endnu et Saxo-produkt i og med, at det frem for alt er fra *Gesta Danorum*, vi kender princippet om den lige linje af Skjoldunger. For Hermanson, der tydeligvis besidder begejstringens nådegave, er kongeslægten vist nok blot en slægt blandt mange andre. Karakteristisk for hans argumentation er den utvivlsomt alvorligt mente formulering: »Källorna talar dock sit entydiga språk«, som desværre ikke befrier en ældre desillusioneret fagfælle for tvivl ud fra den opfattelse, at de få kilder, vi har, just ikke er entydige, og at problemet i sammenhængen ikke mindst ligger i sproget.³

De citerede aktive middelalderforskere, hvis fællesskab indskrænker sig til, at de alle har publiceret i samme år, har naturligvis yderst forskellige individuelle karakteristika, som ikke her kan ydes retfærdighed. Vi har her alene fokuseret på, at de tilkendegiver, at de har mødt en middelalderhistorisk fagtradition, som de finder utilstrækkelig, fordi den er ensidig og anakronistisk.

Problemet synes for nogle at være, at de ikke finder det holdbart at søge altings endelige forklaring i indre danske udviklinger, der fungerer på danske præmisser. De foretrækker at søge tingenes

forklaring uden for Danmark og ikke i en danskhedens iboende udvikling. Der går nok et skel blandt øjeblikkets middelalderhistorikere: bør man søge efter argumenter for en ændret læsning af de gammelkendte kilder ved til sammenligning at inddrage forskning om, hvordan tingene fungerede i andre europæiske egne? At standpunkterne i diskussionen ikke ensidigt følger aldersskel, fremgår af, at en diskussion af dette spørgsmål ses at være ført mellem opponenten Esben Albrechtsen og doktoranden Niels Lund ved sidstnævntes disputats om ledingen, som Lund ikke længere vil opfatte som hjemmegroet. Argumentationen mellem de to erfarne herrer centrerer sig om, i hvilket omfang man finder, at bevisbyrden må påhvile den anden part: Albrechtsen finder ikke Lunds beviser tilstrækkelige til, at han vil opgive ideen om den af de gamle danske konger skabte leding, mens Lund finder det lettest at forestille sig, at 1100-talsdanskerne havde set sig om i Europa efter forbilleder.⁴

Den formentlig yngste bidrager, Mette Brønserud Larsen, der ifølge medarbejderlisten endnu er student, påpeger, at dansk historieskrivning traditionelt har udfoldet sig inden for nationalstatslige rammer, og det gælder også middelalderforskningen. For sidstnævnte områdes vedkommende finder hun imidlertid behov for at diskutere, om indholdet passer til rammen, og stiller spørgsmålet, om det er muligt at tale om en dansk national identitet i senmiddelalderen. Metodisk finder hun det betænkeligt at nærme sig fortiden for at begrebsliggøre den på vore præmisser. Man falder let i den fælde at læse sin egen tid ind i fortiden og kommer til resultater, der er hentet i den verden, man aktuelt er omgivet af. Sin egen problemstilling om identiteten konkretiserer hun ved spørgsmålet: »Hvad ville en fæstebonde fra Århuseggen i senmid-

delalderen svare på spørgsmålet om, hvem han var, og hvor han var fra – at han var dansk, jysk, århusiansk, skandinavisk, kristen eller et medlem af den og den slægt? Ville hans herremand svare på samme måde? Ville biskop Jens Iversen?«. Undersøgelsens hovedkilde er, da undersøgelsesperioden er senmiddelalderen, Den danske Rimkrønike, idet forfatteren dog gør den indledende bemærkning, at Danmark tidligt får en fælles historieskrivning i form af »Saxos store værk«.

I øvrigt indlægger Brønserud Larsen sig fortjeneste ved at relatere sin begrebsundersøgelse til en international forskningsdiskussion. Hun tager afsæt i den nærmest biologiske konstatering, at dette drejer sig om organisationsformen for mennesker. Set på baggrund heraf grupperer historieforskningen vedrørende nationer sig omkring to hinanden udelukkende standpunkter. Det ene, primordialismen, betragter nationen som menneskets naturlige organisationsform, hvorfor nationer antages at have eksisteret til alle tider. Den anden, modernismen, betragter nationen som uløseligt forbundet med en første gang i slutningen af 18. århundrede konstrueret form for myte, hvis formål er i massernes navn at legitimere en elites magt.

Det forekommer at være en af den slags diskussioner, der bringer den svenske Norden-specialist Harald Gustafsson til den erkendelse, at ingen synsvinkel kan eller bør være det eneste mulige perspektiv på historien om et land. Gustafsson udgav i 1997 en – også for så vidt angår de eftermiddelalderlige århundreder – anbefalelsesværdig bog om de nordiske rigers fælles historie. I hans i *Historisk Tidsskrift* optrykte debatindlæg fra det danske historikermøde 1998 påpeges med relevans for vort emne som et anerkendt fælles træk, at »vikingaskeppen går ut samtidig« fra alle tre nuværende nord-

ske riger, »och med tilbaka kommer missionsbiskoperna«.

Men hvad kom de med? Kongemagten havde, i en eller anden skikkelse, eksisteret hos germanerne, også hos dem, der boede i Norden. Kirken derimod havde ingen forgængere i Danmark. Det er da nærliggende, men ganske vist ikke bydende nødvendigt, at slutte, at det nye i vid udstrækning kom ind med kirken.

Med europæiseringen af problemstillingerne er det blevet påtrængende nødvendigt tillige at stille Ingesmans spørgsmål: Hvad lå der egentlig i denne kristendom for 1000 år siden, hvor det er iøjnefaldende, at den i hele Vest- og Nordeuropa fra det 9. århundrede trængte andre trosformer tilbage og blev grundpille i en ny slags samfund.

Det vil naturligvis være urimeligt at vurdere den faglige situation i et videnskabsfag på grundlag af et trods alt tilfældigt udvalg af tidsskriftbidrag. Her er kun gjort forsøg på at bedømme dagsformen op til et år, hvor faget har besluttet sammen med andre middelalderdyrkere at udstille sig selv for offentligheden. Det kan da forekomme bekymrende, at et unisont kor af aktive forskere melder at opleve et fag i krise. Som krisetegn kunne det også opfattes, at et par af kritikerne er påfaldende mere artikulerede i deres kritik af det bestående end i formuleringen af nyt. Sådan vil det imidlertid være under faglige opbrud. Samtlige her citerede middelalderforskere synes desuden opsat på at bruge kriseoplevelsen til at finde nye veje eller allerede at have fundet sådanne. Diskussionen omkring ledningen bunder i den mulighed, at betegnelser med gammel hævd i sproget under spillet om samfundsinstitutioners og sociale gruppers indbyrdes styrke kan komme til at stå for en ændret social virkelighed. Men hvordan og i hvilken udstrækning? Den slags spørgsmål synes man indstillet på at besvare.

De kritiske middelalderhistorikere har da vist nok ikke så meget at have deres desperation i. Snarere står deres artikler for noget mere epokegørende nyt i dansk forskning, end de selv siger, idet de synes i færd med at gennemføre en dansk version af historiefagets generelle vending til det lingvistiske. De synes at have besluttet sig for, at den på mange måder sørgeligt begrænsede lokale middelalderlitteratur trods alt i Saxos fæderland er tilstrækkelig til at kunne lægges til grund for deltagelse i et arbejde med middelalderlige begreber og forestillinger.

I den situation forekommer det særligt opmuntrende, at dansk videnskab nu har fremlagt et værk, som kan byde et kvalificeret svar på spørgsmålet om, hvad middelalderens kristendom var.

Takket være en af dansk forsknings store enere er det nemlig nu muligt for ikke-teologer at tilegne sig den europæiske middelalderkirkes teologiske diskurs, tilmed i et historisk perspektiv, der kronologisk rækker ud over middelalderen og i sit sigte er tværvidenskabeligt.

Talen er om videnskabshistorikeren og fysikeren Olaf Pedersen (1920-97), der før sin død afsluttede et livsværk med bogen *Naturerkendelse og Teologi i historisk Belysning* (1996), et værk, som – det skal være denne artikels påstand – bør anses for Aarhus Universitets væsentligste middelalderhistoriske bidrag nogensinde. Værket kan naturligvis så lidt som noget andet stå alene; men det fortjener at betegnes som dansk videnskabs for tiden bedste svar på, hvad det middelalderlige er.

Den, der i middelalderåret vil overbevise sig selv og andre om, at middelalderforskere kan arbejde med noget af almen interesse, kan næppe foretage sig noget bedre end at pålægge sig selv og andre at læse Olaf Pedersen. Det forekommer i hvert fald at være på høje tid.

at faghistorikerne markerer, at de med respekt har bemærket eksistensen af Olaf Pedersens værk, selv om vi kan have vanskeligt ved til fulde at tilegne os det, da de fleste af os i sørgelig grad mangler forudsætninger i fysik, matematik og middelalderlig teologi. Læsere af Olaf Pedersen kommer på ganske hårdt arbejde under læsningen af bogen, der dog, skal det udtrykkeligt siges, udmærker sig ved et særdeles smukt dansk og i det hele taget nyder godt af forfatterens store formidlingstalent.

Den sprænglærde fremstilling rummer synspunkter, som tillige burde skaffe den en central placering i den løbende debat om videnskabens karakter og dens rolle i samfundet. At den ikke for længst har fået det, kan tænkeligt hænge sammen med, at Olaf Pedersens kontroversielle påstand er, at op igennem videnskabernes historie har forholdet mellem den videnskab, der udforsker det guddommelige, teologien, og den videnskab, *science*, der udforsker naturens fænomener, grundlæggende været karakteriseret af samarbejde. Forekommende stridigheder har været af overfladisk karakter og til skade for mange, men sjældent til gavn for nogen.

En hovedgrund til denne overensstemmelse finder Olaf Pedersen allerede i videnskabens herkomst. Den opstod i Hellas, fordi de ioniske filosoffer begyndte at stille spørgsmål ved de traditionelle forestillinger om naturgudernes frihed: Hvis det bliver vinter, fordi solguden er på ferie i Æthiopien, hvordan kan man da være sikker på, at han vil vende hjem i rette tid til, at sæden kan komme i jorden, kornet blive modent til at høstes og samfundet dermed overleve?

De mange græske guder udmærkede sig ifølge mytologien ikke udpræget ved en livsførelse, der i stabilitet tålte sammenligning med årstidernes skiften. Filosofterne famlede sig derfor frem til

at stille det afgørende spørgsmål: Hvad om naturfænomenerne styres ikke af guderne, men af noget, der bor i naturen selv, og som med tvingende nødvendighed fremkalder fænomenerne, hver gang de rette betingelser er til stede?

Resultatet blev en intellektuel revolution, som Olaf Pedersen betragter som den mest afgørende begivenhed i den menneskelige tankes historie. Thi på den ene side har vi her begyndelsen til den videnskabelige naturbeskrivelse, der, som han siger, med tilsyneladende uimodståelig kraft har bredt sig ud over hele kloden. På den anden side har vi i afsættelsen af naturens guddomme tillige starten på en krise for den religiøse verdensforståelse, hvis efterdønninger har virket op igennem historien.

De græske tænkere stod ikke alene med deres fornemmelse af krise omkring den gamle naturreligion. Ved Middelhavets østende var jøderne i Israel nået til en lignende afmytologiseret naturopfattelse. Den jødiske religion, som i noget ændret form i skikkelse af kristendommen blev dominerende i det sene romerrige og i det middelalderlige Europa, skilte sig først og fremmest ud fra middelhavskulturernes øvrige religioner ved at være monoteistisk. Jahve er jødernes eneste gud. I læ af de monoteistiske verdensreligioner kunne der opstå et åndeligt klima, i hvilket en sammenhængende opfattelse af verden gjorde det muligt at udforske den rationelt. Hvis naturen skulle fremtræde som et ordnet og regelbundet kosmos, kunne man ikke have modstridende højere magter. Det fastslog den græske filosof Xenofanes, født omkring 480 f.Kr.⁵ Det var og er til gengæld til i dag det problem, som naturforskere har haft at tumle med: Vil menneskene have sådan et kosmos?

Olaf Pedersen udreder, hvorledes mange ideer rørte sig hos teologerne op igennem den tidlige middelalder. Det

lykkedes allerede i 400-årene bemærkelsesværdig godt for de lærde kirkefædre at integrere græsk filosofi og jødisk/kristen tænkning. Men diskussioner om den slags førtes i samfundenes intellektuelle overklasse. For de store masser var naturreligionerne ingenlunde døde. Den monoteistiske kristendom og naturforskningen stod til stadighed over for folkelige forestillinger om de gamle guder. Om videnskaberens forhold til disse forestillinger anvender Olaf Pedersen gentagende betegnelsen kamp. Troen på andre guddomme forblev op igennem middelalderen et problem. Det blev til en lang strid mellem de lærdes ønske om en modsigelsesfri verden og anskuelser, der overalt var indgroet i befolkningerne. Men efterhånden som det lykkedes, fremtrådte hele universet som »Guds gode skabning, fra hvilken mennesker ikke havde noget okkult at frygte«. Et sådant syn på naturen med Skabelsen i centrum satte sig fra begyndelsen af 1200-årene endegyldigt igennem hos Europas lærde. Det kunne lade sig gøre, fordi den kirkelige diskussion i de nærmest foregående århundreder kulminerede i en skabelsesteologi, hvis forudsætning var kristendommens monoteisme.

Hos den store befolkning, der ikke kunne læse, stod det imidlertid anderledes til. Og den tidlige middelalders mange århundreder blev da, skriver Olaf Pedersen, »ikke nogen videnskabelig glansperiode i kristenheden, for her var man optaget af andre ting. Europa skulle evangeliseres. Og troen kunne kun udvides under en stadig kamp mod den gamle naturopfattelse, hvis mytologi og overtro stod som forhindringer for den frigørelse fra alle okkulte magter, som missionærerne forkyndte«. En af vanskelighederne var, at kirkens sprog, latinen, ikke forstås af lægfolk, i mange tilfælde, især i nyomvendte lande, heller ikke ordentligt af præsterne. Derfor skred

man fra Karl den Stores tid omkring 800 til at holde prædikener på folkesprogene. Et kapitularium fra denne tid indskærper, at bisperne bør påse, at »Guds folk ikke praktiserer hedenskab, men at de forlader og forkaster alt det velkendte svineri så som profane ofre til de døde, men også troldmænd, spåmænd og amuletter... eller det offer af hostier, som tåbelige mennesker udfører uden for kirkerne efter hedenske riter i de hellige martyrs og bekenderes navne«. Det pålagdes præsterne at prædike mod disse forestillinger, men tilsyneladende uden virkning.⁷

I 12. århundrede var imidlertid teologiens udvikling så fremskreden, at det er rimeligt at tale om en renaissance for videnskaben. Kirkens tro havde gennem tusinde år vist sig overlegen, fordi den modsat sine konkurrenter gav plads til en omverdensforklaring, der var undtagelsesfri og overalt gældende, og som satte mennesket i stand til at begribe og bruge sin omverden.

Olaf Pedersens særlige fortjeneste er ikke mindst hans blik for den indre spændingstilstand, der til stadighed hæmmede den kristne videnskabs vækst. I 1200-årene dukkede således astrologien op igen som, hvad Olaf Pedersen betegner som en pseudovidenskab.

Danske middelalderentusiaster ytrer sig undertiden, som om denne indre spænding ikke fandtes i den danske kirke. Det forekommer en dristig slutning. Dens eneste grundlag er den totale mangel på kilder, der kan oplyse spørgsmålet om den brede befolknings forestillinger mellem 1000- og 1200-tallenes Danmark. Kildernes tavshed er altid en problematisk kildetype, og egentlige nedslag af den ulærde befolknings tro har vi ikke. Og dog!

Lige før 1200 indtraf i den danske kirkeprovinc en litterær blomstringstid. Dansk højmiddelalders tre største skribenter var i 1190'erne aktive på samme

tid på hver sit felt. Abbed Vilhelm fra Æbelholt, ærkebiskop Anders Sunesen og Saxo Grammaticus⁸ var alt andet end menigmænd; men vi vil dog ikke lade det uforsøgt i deres tekster at søge dels anvendelig omtale af folkelige forestillinger, dels udsagn, ved hvis hjælp vi kan drage slutninger om forfatternes egne standpunkter.

De tre forfattere, der alle skrev deres værker på latin, var særdeles forskellige. Abbed Vilhelm var franskmænd og så det som sin opgave at lære det underlige folk, han var rejst op til efter invitation fra deres ærkebisp, sand kristelig livsførelse. På dette område lod de meget tilbage at ønske. De drak sig fulde til måltiderne, men alvorligst var det fat med deres måde at praktisere ægteskabet på. Abbed Vilhelms efterladte værk består af et stort antal breve, som han har udfærdiget og villet gemme som mønstereksempler på korrekte diplomer. Emne for brevene er frem for alt kirkeretslige anvisninger vedrørende ægteskabsproblemer. Vilhelm støtter sig til en lignende samling udarbejdet af pavekirkenes samtidige ekspert i sådanne spørgsmål, Petrus Lombardus.

I Vilhelms tekster spiller magiske forestillinger ingen rolle. Han kan næppe bidrage til karakteristikken af danske lægfolks kristendom omkring 1200 med mere end den almene anskuelse, at disse danskere har langt igen, inden de lever op til adfærdskravene til sande kristne. At han støttede sig til Petrus Lombardus, var udtryk for, at han var orienteret op to date om kirkerettens problemstillinger.

Det samme var i ikke mindre grad ærkebiskop Anders Sunesen. Han synes at stå bag nedfældelsen af Skånske lov på skånsk og for udarbejdelsen af en latinsk parafrase af loven, som kommenterer den med henblik på at gøre den forståelig for internationale kirkejurister. Og så skrev han et stort digt, *Hexa-*

ëmeron, om, hvorledes Gud skabte verden på seks dage. Netop tanken om verden som gudsskabt stod i centrum af den teologiske debat i Europa først i 1200-tallet. Ingen udtrykte det ifølge Olaf Pedersen klarere end Frans af Assisi (1182-1226), i en hymne til solen, som tillige er en hymne til skaberen. Hos Europas lærde havde mytologien mistet sin fascinationsevne.

Den skabelsestænkning, der ligger i selve titlen på Anders Sunesens værk, og som er et bærende element i hans tekst, var ikke i kirkelig målestok synderligt original; den lærde ærkebisp bakser som sine internationale forbilleder med den i grunden uløselige opgave at forlige læren om Treenigheden med monoteismen, og en hvas kritik rettes mod astrologien. Værket må ses som et af mange litterære nedslag af tidens teologiske tænkning,⁹ og det er just vor pointe. Den europæiske teologiske debat var til stede i den danske kirkeprovins, repræsenteret ved selve dens øverste leder.

Det bør ikke forties, at Olaf Pedersens fremstilling af kampen mellem videnskab og magi er et partsindlæg til fordel for den videnskabelige part, og at kampen for en tilstrækkelig visionær opfattelse af videnskabens betydning i samfundet for Olaf Pedersen rakte ud over middelalderen, ja næppe var afsluttet endnu.

For Olaf Pedersen var kirkens og videnskabernes imødekommende samtale med hinanden historien om en succes. Højdepunktet af det vellykkede samarbejde udgøres for ham af astronomernes ændring af verdensbilledet i 15-1600-årene. Det største format tillægges Johannes Kepler, der efter at have præsteret sine epokegørende målinger kunne skrive, at »Eftersom vi astronomer er den højeste Guds præster med hensyn til Naturens Bog, sømmer det sig for os, at vi ikke sigter mod vor egen ånds ære,

men på Guds ære frem for alt andet«. ¹⁰ Keplers indsats blev epokegørende, fordi han brød med det aristoteliske princip om i naturforskningen at søge efter tingenes årsager; han vidste selv, at han havde opstillet sine tre love om planetbevægelser uden at kende disse bevægelers årsag. For hans ydmyge selvforståelse var det nok at have indset, at disse sammenhænge i naturen eksisterede og kunne beskrives matematisk.

Forfaldt *science* og teologi derimod til opslidende indbyrdes kampe, var risikoen hele tiden til stede for, at resultatet blev på den ene side en bornert, fordomsfuld religion og på den anden side en arrogant videnskab, der nærrede perspektivløs tillid til rækkevidden af egne resultater. Skræmmebilledet er det 19. århundredes strid om udviklingslæren, der på en ufrugtbar måde gravede grøfter mellem en reaktionær kirke og en selvbevidst naturvidenskab. Kombattanterne i denne strid hører for Olaf Pedersen til de fornuftsbaseerede videnskabers fjender, blandt hvilke førstepladsen i middelalderen ubetinget indehavdes af de mytologiske forestillinger om mange guder med tilknyttede magiske ritualer.

Det bedste håb om at danne sig forestillinger om ikke-lærte danskeres forestillinger om kræfterne i naturen må knyttes til Saxo Grammaticus. Modsat sine samtidige skribenter, Vilhelm af Æbelholt og Anders Sunesen, beretter han flere gange om ikke-gejstlige personer, der forholder sig til sådanne ting. Vi løber imidlertid da ind i den vanskelighed, at der fortrinsvis er tale om hændelser i tiden før kristendommens indførelse. Tilbage bliver den mulighed at læse Saxo som levn af sig selv, at prøve ud af hans tekst at lokke forestillinger om verdensbilledet hos en intellektuelt skolet dansker omkring år 1200.

Danske historikers held var stort, at Olaf Pedersen lige nåede på vort modersmål at lægge sit arbejdes resultater

frem for os. Hans værk fortjener ved siden af Saxo at tages i brug som en af vejene til en middelalderrelevant terminologi i historieforskningen og som grundlag for sammenligninger.

Læst i lyset af mere udviklingsoptimistiske videnskabshistorikere fremstår Olaf Pedersen som en nøgtern tænker. Budskabet i hans nydeligt indpakkede dundertale til vor tids *science* og teologi synes at være en påmindelse om ikke at tænke for snævert og indbilde sig, at man har magten over Guds skaberværk. Det var for ham hovmod at tro, at videnskaben havde vundet, og at videnskabsudøvere risikofrit kunne håne også fornuftssiden af det religiøse.

Thi det forholder sig næppe sådan, at fascinationen af det irrationelle og ikke-konsekvente er et overstået kulturelt stadium. Magien er ikke så langt borte; og Olaf Pedersens partsindlæg må opfattes som aktuell polemik med relevans også og i høj grad for nutidens videnskab. For Olaf Pedersen herskede der ingen tvivl: Videnskabens formål er rationel erkendelse, hvad enten man studerer fysik eller til eksempel middelalderens historie.

De middelalderhistorikere, vi har mødt som forfattere til tidsskriftartikler udkommet i 1998, måtte forstås sådan, at de efterlyser et – med rationelle metoder tilvejebragt – møde med det ægte middelalderlige, og de fandt tydeligvis ikke, at det er, hvad den danske fagtradition tilbyder i dag. Kurt Villads Jensens kritik må vist nok forstås som en indsigelse mod en historieopfattelse, der holdes så fast sammen af det nationale, at Danmarkshistorien er en fast størrelse, der så at sige fra sin begyndelse foreligger som et udkast, der blot skal realiseres til det slutresultat, vi alle kender.

At skrive uden at lade sig præge af den nuværende tingenes tilstand, er ganske vanskeligt, fordi den skrivende ved,

hvordan det indtil nu er endt. Slutresultatet bliver nemt til udviklingens formål, beskrevet og formuleret, som Mette Brønserud Larsen påpeger, i vor tids vendinger. Forfatterne synes da alle at være opsat på at trænge ind i middelalderens egne forestillinger, som de gør sig håb om at nå gennem sproglige udtryk for dem; og de synes yderligere at bekende sig til en åben historie, som ikke er teleologisk, det vil sige formålsbestemt af nogen eller noget.

Det indebærer, at de sætter sig et ambitiøst og udfordrende mål. Udfordringen, men også store muligheder, knytter sig til den kendsgerning, at historiefaget har udviklet sig siden den klassiske kildekritiks dage og blandt andet udvidet fagets teoretiske spændvidde. Det er næppe længere indlysende, at menneskelige handlinger udløses af rationelle tanker; derfor er det heller ikke gjort med at gentænke middelaldermenneskers tanker, der efterfølgende kan analyseres som motiver og hensigter. Individuelle intentioner får, selv om de kendes, ofte andre resultater end af individerne tilsigtet, f.eks. ved at udløse økonomiske kriser. En ny kulturhistorie interesserer sig for, at menneskelig adfærd foruden af rationelt gennemtænkte hensigter kan udløses af fænomener på andre niveauer som ideologier, der skaber falsk bevidsthed, eller af førbevidste mentaliteter og instinkter.

Det bliver da ingenlunde let at gennemføre bestræbelserne på at frilægge middelalderlige forestillinger uden at forurene dem med nutidstænkning. At rykke den altid mobile grænse mellem nutid og fortidens efterladenskaber kan heldigvis også være givende.¹¹ Men vi tør nok tage artiklerne fra 1998 som udtryk for, at danske middelalderhistorikere har foretaget deres egen »linguistic turn« og for øjeblikket studerer sprogbrugen i dokumenter og hos Saxo m.fl. i håb om resultater, der er indsatsen værd.

Saxos værk er vor middelalders sproglige og litterære klenodie, men vanskeligt at levningstolke, blandt andet fordi vi ved så lidt om dets sigte og næsten intet om forfatteren. Det forekommer dog en forsvarlig betragtning, at Saxo i hvert fald var historiker og tilmed omgikkes karakteristiske historiske problemer på særdeles professionel måde.

Forholdsvis centralt står i enhver historikers tankeverden hans forestillinger om historiske sammenhænge. Vi vil her som et første forsøg prøve under inddragelse af Olaf Pedersen at profilere et par forestillinger i Saxos univers skarpere, end det hidtil har været sædvanligt. Fremgangsmåden vil være at se på et tilfælde, hvor sammenhængen *ikke* vil lykkes for Saxo.

Danske middelalderhistorikeres ældste fagfælle¹² havde det øjensynlig ikke altid lige let under arbejdet med *Gesta Danorum*. Således synes en påtvungen hensyntagen til bevillingsgiveren at ligge bag fremstillingen i hans 11. bog. Her beretter han om kong Sven Estridsen, at denne udkæmpede to af vikingetidens søslag, der typisk foregik i de større vandløbs munding, med sin barske norske rival Harald Hårderåde. De mødtes først i Djursåen med det resultat, at størstedelen af Svens mænd blev dræbt eller druknede. Anden gang sejlede de deres flåder ind i Nisåen i Halland. Her gik det ikke Sven bedre, skønt danskerne havde fundet på at lægge skibene side om side og binde dem til hinanden. »Således mente de at burde styrke deres mandskabs svaghed ved at tvinge dem til at holde sammen«, skriver Saxo, som derpå tilføjer, »her må vi med berømmelse omtale en af Skjalm Hvides rorkarle ved navn Aslak formedelst hans overmåde store tapperhed«. Derpå følger en hel side om denne Aslaks indsats. Han kæmpede ene mand med en sådan vildskab mod nordmæn-

dene, der var i flertal, kun bevæbnet med en trækølle, at hverken nordmændene eller danskerne ville have troet det, hvis de ikke havde set det med deres egne øjne, og »magede det så, at lykken [på latin: *fortuna*] ikke hældede mere til den ene side end til den anden«. Da det blev mørkt, havde han slået alle fjender på skibet ihjel eller stødt dem over bord. Det samlede slag er derfor uafgjort, og kampen må udsættes til næste dag, hvor danskerne taber lige så katastrofalt som i Djursåen. »Denne bedrift ville have været utrolig«, kommenterer Saxo,« hvis ikke Absalon selv havde fortalt den«.

Jo vist. Saxo skrev i ærkebisp Absalons tjeneste og havde næppe andet valg end at medtage historien om krigshelten Aslak, der havde tjent arbejdsgiverens farfar Skjalm Hvide. Men bemærkningen er en noget demonstrativ kildehenvisning og historien indplaceres overhovedet ikke i sammenhængen. Saxo er i gang med at udrede kongens fortsat svigtende krigslykke, og den tråd tager han op igen, da Aslakhistorien er fyret af. Det lyder, som om Absalon er kommet stikkende med noget fra familiar-kivet – måske oven i købet på vers – og har forlangt det taget med. Og Saxo tager det med, som det er, indholdsmæssigt distraherende og stilistisk afvigende fra sammenhængen. Det ligner en demonstration.

Et noget mere kompliceret attack på værkets linje har Saxo, aner man i hans tekst, fået at slås med, da han ca. 150 år efter hændelserne skrev om 1040'erne. Det var ikke, fordi han manglede kilde-materiale; for hvad har man sin fantasi til? Tværtimod må problemet have været, at indholdet af det materiale, han lå inde med, forekom ødelæggende for hans værks helhed. Det er den nærliggende tolkning af Saxos højst ejendommelige fremstilling om den konge, som han, øjensynlig yderst modstræbende,

må lade optræde i teksten under betegnelsen Magnus den Gode.

Saxo har to meget særprægede historier at berette om denne nordmand, der uden at høre til de danske kongers slægt blev dansk konge. Den første giver en forklaring på, at Magnus, selv om han i forvejen var konge i Norge og ifølge norske kilder havde gjort sig bemærket i danske farvande som en blodtørstig viking, blev en afholdt konge over danskerne. Han var, fortæller Saxo, godt i gang med at jage sin danske rival Sven Estridsen ud af riget, idet han havde vundet både et søslag og et landslag i Jylland, da han fik besked om, at en stor hær af vendere var faldet ind i Jylland. Denne nyhed bragte Magnus i tvivl, om han skulle fortsætte sin jagt på rivalen Sven, eller om han skulle sætte rigets interesser over sine egne. Han valgte at gå mod venderne først, skønt han var af fremmed herkomst; »og uagtet, at kronen endnu ikke sad fast på hans hoved, vovede han sig i fare for det rige, som det endnu ingenlunde var vist, han ville komme til at herske over.« »Om natten, førend slaget stod, havde han«, oplyser Saxo, »i drømme et syn, der gav ham sikkert varsel om, hvorledes det ville gå. Mens han lå og sov, åbenbarede der sig nemlig en skikkelse for ham og forjættede ham sejr over fjenden, og som vidnesbyrd om, at han virkelig skulle sejre, sagde den, skulle han dræbe en ørn. Da han om morgenen vågnede, fortalte han, hvad han havde drømt, hvorover alle undrede sig såre. Det gik, som drømmen havde varslet, thi da hæren rykkede frem, så han ørnen, der var blevet vist ham i drømme sidde tæt ved, hvorpå han sporede sin hest og trængte hen til den og skyndte sig således med at gennembore den med sit spyd, at den ikke fik tid til at flyve bort. Denne sælsomme tildragelse fyldte dem, der så den, med håb om sejr; hæren greb strax varslet og tydede ørnens død som en

sikker forjættelse om fjendernes nederlag; thi da de så, at det gik, som drømmen havde varslet, tilegnede alle sig lod og del i det gunstige varsel, der var givet kongen om, at lykken [*fortuna*] ville være med ham, og var alle lige hurtige til, at anse det for en given sag, at de ville sejre. Deres tro på varslet gjorde dem så modige, at de uden at ænse nogen fare kappedes om at styrte sig ind i kampen, som om de allerede havde sejren i hænde«. Slaget fik da det udfald, som drømmen havde varslet, og undersåtterne begyndte at kalde kongen ved tilnavnet »den Gode.«

Venderne blev slået fuldstændig, og Magnus genoptog i de følgende år jagen på Sven Estridsen. Mens »denne lykkelige sejr« vandt almuen for Magnus, fik det held, der fulgte ham, rivalens støtter til at falde fra, og Svens sag syntes til sidst så håbløs, at han besluttede at drage til Sverige, hvorfra han stammede på fædrene side. Han nåede dog ikke så langt.

Magnus fulgte efter ham, og under forfølgelsen udspillede den anden mærkværdige historie: Da Magnus passerede byen Alsted, »blev hans hest sky for en hare, der kom løbende imod den, og kongen styrtede over mod en stub med skarpe kanter og slog sig ihjel. Hans lig blev ført til Norge og bisat i kongernes gravsted i Trondhjem«.

Saxo synes, da han skriver om dette, at være mildest talt vrissen. Alt er galt: Han skrev ifølge sin egen fortale, for at andre nationer ikke skulle kunne sige, »at vi danske fra Arilds tid havde ladet vore berømmelige bedrifter gå i glemme i steden for at optegne dem«. Men intet af det, danerne foretager sig i Saxos fremstilling om Magnus den Gode, er bedrifter. Det meste er direkte vanærende: 1) Den norske konge lægger Danmark under sig, skønt der siden Harald Blåtand var tradition for det modsatte, at nordmændene hørte under

danekongen. Magnus har efter Saxos opfattelse benyttet sig af, at forgænger på den danske trone, Hardeknud, var lidt dum. Så efter Knud den Stores død i 1035 overtalte den drevne Magnus Hardeknud til en aftale om, at den længstlevende af de to konger skulle arve den andens rige. Så stærk vægt lagde nemlig Hardeknud på, »at Danmark og Norge stod under ét og samme herredømme, at han foretrak, at det ene blev underlagt det andet, frem for at de begge skulle have hvert sin styrelse, og hellere ville, at fremmede skulle herske over hans fædreland, end at dette skulle styre sig selv uden at have de fremmede med.« »Denne overenskomst var selvfølgelig«, slutter Saxo sin beretning, »så meget tåbeligere, som det kom til at bero på et lykketræf [*fortuna*], hvilket af de to riger der skulle opnå et anseligt herredømme og hvilket der skulle have forsmædelige trællekår.« På den måde bliver fænomenet *fortuna* bestemmende for historiens gang; og det er ikke, hvad *Gesta Danorum* hidtil har handlet om. Hardeknud er en konge uden æresbegreber, og en sådan er ikke Saxos kop the.¹³ 2) Den danske kongeslægt, ryggraden i Saxos værk, er sat fra styret, og 3) danskerne gider ikke optræde som heltefolk i den anledning. De går på kompromis og vil hellere holde en indgået aftale. Det begrundes med deres fromhed under den nylig indførte kristendom; men den fromhed er 4) kun overfladisk og forlængst gået tabt igen. Kong Magnus havde vundet sit livs afgørende sejr på Lyrskov hede; men han handler 5) vanærende for en konge ved at praktisere magi til trods for, at kristendommen er indført.

Saxo synes oftest at opfatte kristendommen, »religionen«, som han betegner den, som et sæt regler for passende opførsel; og slagtning af fjerkræ i den hensigt at vinde feltslag er ikke passende for kristne. Det havde Saxo slået fast

allerede i et tidligere afsnit om kong Olav Trygvason, der hånes, fordi han var »så opsat på at tage varsler af fuglenes skrig og anden tegnudlæggelse, at han, som vel havde modtaget den hellige dåb, men kun i ringe grad havde tilgnet sig den sande gudsdyrkelses begyndelsesgrunde, ikke ved noget forbillede på fromhed eller nogen lærdom og formaning var til at afholde fra at rette sig efter spåmændenes forskrifter og udforske fremtiden ved hjælp af dem, der gav agt på fuglene. Han var derfor blottet for virkelig fromhed og havde kun fået skyggen af den og gjorde selv det skin af kristendom, han havde påtaget sig, til intet ved sin falske overtro«.

Faktisk er Saxo også irriteret over den nye guds passivitet over for kong Magnus' genoplivelse af fugletøjeriet, og over, at 6) den irriterende nordmand bliver populær, selv om han blot havde været heldig. Saxo bliver nødt til at berette, »at således gav alle ham enstemmig tilnavnet den Gode, og således opnåede han ved lykkens [*fortunae*] gunst, hvad der plejer at blive andre til del for deres dyder«. Det er ikke hædrende og ender med, at kongen bliver begravet i Trondhjem og ikke i Roskilde.

Allermest vanærende er nemlig efter Saxos fremstilling kong Magnus' døds-måde. Til sammenligning kan nævnes, at omtrent samtidig rejstes ved indfaldsgaden vestfra til fæstningsbyen Århus en sten med indskriften »Gunulf og Øgot og Aslak og Rolf rejste denne sten efter deres fælle Ful. Han fandt døden, da konger kæmpede«. Modsat vikingen Ful fandt, ifølge Saxo, Magnus unægtelig ikke døden, da konger kæmpede. Han, der havde været Kattegats behersker med sin flåde og vundet et stort søslag på Århusbugten, så den ifølge hans egne skjalde farvedes rød af blod, døde, da han ikke ikke kunne styre sin hest, og da han mødte en hare. Det var ikke noget at skrive på sten om; men

Saxo kan sit håndværk. Ved at understrege, at Magnus' lig blev ført til Trondhjem, får han gjort endeligt op med den misforståelse, at han skulle være dansk. Skammen må komme over nordmændene.

Store forfattere har ofte ydet deres bedste ved at sætte meningstab og kaos i ord. Og Saxo fandt noget, han kunne bruge sine informationer om kong Magnus til. Hans fremstilling af meningsløshedens regime under Magnus er et litterært mesterstykke, et modbillede af hans idealland. Som total katastrofe må det forstås, at den gamle kongeslægt mister tronen. Den havde været den røde tråd gennem Saxos værk, siden han indledte 1. bog med ordene »Dan og Angel, Humbles sønner, fra hvem de danske har deres oprindelse, var vort folks grundlæggere«, og fortsatte med at oplyse, at »fra Dan nedstammer efter de gamles vidnesbyrd vor kongeslægt, som fra denne ypperlige begyndelse har sidet på Danmarks trone lige til vore dage«.

Det lykkes Saxo efter skildringen af denne elendighed at afrunde sin 10. bog med historien om Magnus den Godes bizarre ridetur som meningsløshedens kulmination og at åbne nye perspektiver i den 11. bog, hvor en konge, der i det mindste på mødrene side hører til kongeslægten, tager over. Som god historiker gjorde Saxo en dyd af nødvendigheden og brugte den situation, kilderne havde sat ham i. Man kan, for at blive i billedtalen, sige, at han tilmed pressede ulykkehistorien for alt, hvad den kunne give. Haren, der havde skabt kongeskiftet, løb sin vej. Og kong Magnus døde. Men hvad blev der mon af hesten? Den var for alvor kommet i historikerhænder. Først anvendte Saxo den til at give sin øjeblikshistorie dramatisk kolorit; men derpå almen gjorde han den til en struktur! Han er i de følgende afsnit stærkt optaget af hestes tiltagende mili-

tære betydning: rytterhære bliver ifølge Saxo en ny tids afgørende militære teknologi. I kong Niels' første år førte man, skriver han, under stort besvær en dansk rytterhær om ad Slesvig for at få den til venderens land.

Denne nye militære fremgangsmåde er imidlertid så betydningsfuld, at den kommer til at afgøre det skæbnessvangre slag ved Fodevig i 1134. Bare lyden af modpartens frembuldrende heste satte skræk i kong Niels' folk. Kort derefter, oplyser Saxo, foretager sejrherren fra Fodevig, Erik Emune, et togt mod venderne på Rügen, og »for at kunne føre krigen så meget des kraftigere, lod han, hvad ingen havde gjort før, heste føre ombord på de danske skibe, fire på hvert, hvilken skik siden flittig er blevet fulgt...«.

Saxo har dog yderligere et par tilføjelser til »reportagen« fra 1134. Ved Fodevig blev, siger han, Niels og Magnus' hær slået, ikke i kamp, men af skæbnen (på latin: *fortuna*). Afsluttende tilføjer han: »For resten tror nu jeg, at denne sejr kun i ringe grad skyldtes menneskelige kræfter, men at det var Gud som hævnede den fromme Knuds død.« Saxos besvær med begrebsapparatet synes overstået. Nu kan han igen løse sin opgave og legitimere det siddende regime, Knud Lavards efterkommer, historisk.

1040'erne synes imidlertid at have været en udfordring for Saxo. Den nye konge Sven Estridsen udsætter i det mindste ikke danskerne for den tort at være nogens skatskyldige undersåtter. Herom skriver Saxo som indledning til sin 11. bog, at »forholdene i Danmark efter Magnus' død var meget usikre og udsatte for tilfældets omskiftelser. Thi Svend, som mere var kommet til magten ved et lykketraf end i kraft af sin dygtighed, var ikke mand for at bringe danerigets lykke [*fortunam*] på fode igen«. Det må forstås på baggrund af, at

10. bog lige er afsluttet med denne karakteristik af den nye konge: »Således hjalp Himlen i sin miskundhed Svend, som hidtil havde haft så krank en lykke [*fortunam*], og som al menneskelig hjælp svigtede, og viste ham den velgerning at skænke ham riget, som lykkens [*fortuna*] ugunst havde frataget ham«. Lige forud havde Saxo om den levende Magnus skrevet, at han uden egen indsats ved *fortunas* gunst opnåede den yndest hos folket, som andre fik for deres dyder. Det er det samme folk, der før slaget på Lyrskov hede af kongens drøm om en ørn, der skal miste hovedet, lader sig overbevise om, at *fortuna* den dag vil være på danskernes side. Og nogle år før havde Hardeknud demonstreret sin mangel på begavelse ved at acceptere en tronfølgeordning, der gav *fortuna* indflydelse. Det er tydeligvis Saxo magtpåliggende at forklare, hvor frygtelig dum Hardeknuds handling er. Han griber da til et begreb, nemlig forestillingen om skæbnen eller lykken, på latin *fortuna*. Hardeknuds fejl synes at være, at han ikke frygter dette fænomen, der i hans tilfælde må stå for det vilkårlige og totalt uberegnelige. *Fortuna* er noget, man bør frygte og prøve at undgå. Det må opfattes som det centrale i Saxos forestilling om fænomenet. Vi har hørt, at Saxo senere udtrykker sig sådan, at udfaldet af Fodevigslaget skyldtes *fortuna*. I en sådan sammenhæng synes det latinske feminumsord på vej til at omtales som et levende væsen af hunkøn, en personifikation af den ubegrænsede tilfældighed.

Vi har i det foregående hørt om den græske filosof Xenophanes, der formulerede tre krav til en forestilling om en evt. gud: denne skulle være én og kun én, være uden antropomorfe træk og forbundet med det moralsk gode,¹⁴ men Olaf Pedersen tilføjede, at et sådant kosmos vakte menneskers uvilje.

Fortuna kan vi opfatte som en meta-

for oplevelsen af den totale tilfældighed. Et første skridt i retning af at nedlægge uhyret kan ofte tages ved at give den totale meningsløshed et navn. Så får man for en antropologisk betragtning allerede lidt styr på den. Sådan kan det forklares, at glosen *fortuna* forekommer så mange gange på ganske få sider hos Saxo. Har fænomenet først fået navn, er der ikke langt til at menneskeliggøre det, og mennesker kan man tale til. Romerne gjorde *Fortuna* til en kvindelig guddom. I 1500-tallet omtalte florentineren Niccolò Machiavelli på lignende måde *Fortuna* som uberegnelig, men mente dog, at da *Fortuna* er hunkøn, »er hun altid de unges ven, da disse er mere heftige og befaler over hende med større dristighed«. Om galanteri var der ikke tale fra hans side, thi han mente tillige, at *Fortuna* var at ligne med en kvinde, »der hvis hun skal bevinges, må have hug og slag.« Saxo udtrykte sig ikke så voldeligt; men antropomorfismen i hans personliggørelse af *Fortunas* væsen forekommer ellers fuldt ud så subtil som Machiavellis i det verdensberømte kapitel 25 af *Il principe*. Og så er Saxo altså tre hundrede år ældre.

Den danske historiker Poul Bagge var midt i det 20. århundrede inde på, at tilfældigheden af hans fagfæller afskyedes som et uhyre, der ødelægger deres metier, men som de tillige fascineres af og bestandig må bekæmpe ved at bortforklare forekommende tilfælde af den som produkter af langtidstenser.¹⁵

I den filosofiske verden, som det er lykkedes Olaf Pedersen at trænge ind i, sker ting i naturen, fordi en undtagelsesfri regel kræver det. Saxos *fortuna* står for det stik modsatte. Ligesom guderne i den gamle tros polyteistiske verden kan hun påvirkes til at fravige naturens og historiens regler til gunst for eller til skade for enkeltpersoner. Dermed afdekkes på dette punkt en fundamental

forskel på Saxos forestillingsverden og Anders Sunesens kirkelige verdensopfattelse.

Det er imidlertid nogenlunde enkelt at fastslå, at *fortuna*-forestillingen også afviger fra Saxos egne forestillinger om kristendom, der atter ligger fjernt fra Anders Sunesens skolede teologi. Saxos gudsforhold er yderst pragmatisk. Det er nok rigtigt med Inge Skovgaard-Petersen at antage, at Guds kirkes tro har bidraget til Saxos værk med et historiesyn og en disposition efter de helt lange linjer.¹⁶ Men når det kommer til mennesker af kød og blod, synes Saxo snarere, som den klassiske filolog Franz Blatt bemærker i indledningen til sin imponerende Saxoordbog, præget af en vis antiklerikalisme, selv om et middelalderligt menneske ikke har kunnet undrage sig den kristne verdens indflydelse. I Saxos tilfælde gælder det i udtalt grad, at det sete afhænger af øjnene, der ser!

Saxos Gud er også lidt af en kræmmer, men en velstående kræmmer, der, som det udtrykkes i en tankegang, som Saxo tillægger den jyske biskop Odinkar, »gengælder fromme gaver med varige goder«. Derudover sørger Saxos Gud som i tilfældet Fodevig for, at drab ikke lades uhævnede. Om nødvendigt, som det var tilfældet, da Sven Tveskæg faldt fra troen og gjorde oprør mod sin gamle far Harald Blåtand, »hidser Herren Sverige til fjendskab imod Danmark«. Det var svenskekongen Erik med på, fordi Sven »for det meste kun havde en krank lykke [*fortunam*]«, mens han selv »bestandig i højeste grad havde haft lykken [*fortunam*] med sig«. Sven Tveskæg klarede sig da også så dårligt, at han måtte sejle til Skotland, hvor han blev venligt modtaget af de vilde barbarer. »Så ustadig og foranderlig plejer lykken [*fortuna*] gjerne at være,« tilføjer Saxo, »at mennesket undertiden, når han er gået glip af, hvad

han håbede, lettere opnår, hvad han ikke håbede«. Da Sven selv skønnede, at hans to forsyndelser, nemlig fadermord og helligbrøde, var blevet straffet med to tilsvarende hårde straffe, fangenskab og landflygtighed, tog han imod dåbens sakramente. »Gud var da heller ikke sen, til at lade sig formilde« og »beredte ham strax vej tilbage til riget«, idet kong Erik af Sverige meget belejligt døde. Den Gud er det let at blive klog på. Han sørger for, at tingene får det for hans tilhængere rigtige udfald. Men somme tider, som under Magnus den Gode, går det anderledes. I afgørende situationer afhænger udfaldet da af tilfældigheder. Så taler Saxo om *fortuna*, som fjolset Hardeknud overlod afgørelserne til. Saxo er tydeligvis optaget af *fortuna* og frygter hendes magt, fordi den er uden for regler. I nogle tilfælde som Sven Estridsens tronbestigelse og afgørelsen ved Fodevig prøver Saxo at tilskrive både Gud og *fortuna* resultatet. Det mislykkes: De to er totalt forskellige.

Gud er pålidelig på lignende vis som en god vikingeanfører: Han følger sine egne interesser, men tager samtidig hånd om sine egne folk. *Fortuna* derimod er uberegnelig. Snarest er hun det sproglige udtryk for noget, der altid havde indgivet folk frygt, en frygt, som selv hos de tænksomme var indlejret i et bevidsthedslag så dybt, at det forblev en realitet også under »religionen«. Poul Bagge havde nok ret i, at historikere frem for nogen er utilpasse ved det, hun står for. For historikeren Saxo er hun mindst lige så mægtig som den nye Gud. Som han skildrer hende i sin 10. og 11. bog er hun reelt en gudinde. Han er simpelthen ikke monoteist.

De historikere, vi til inledning citerede, efterlyste en terminologi fra middelalderen, hvis vi skal tale sandt om middelalderen. I det foregående har vi troet at finde ægte middelalderlige forestillin-

ger i Anders Sunesens værk og i Saxos værk. De synes begge at leve op til ægt-hedskravet, men viste sig uforligelige: Den danske kirkes leder og rigets førende historiske skribent havde, når det kom til stykket, næppe overensstemmende forestillinger om verdens sammenhæng.

Saxos *fortuna*-forestilling er en flot poetisk metafor. At lodde dybden i den kan være svært; vi må ty til nutidssprog for at gøre begribeligt, hvad vi tror, det drejer sig om. Vi kan evt. kalde problemet antropologisk vel vidende, at det ikke bliver løst af den grund. Men stiller vi det over for den filosofi om naturen, som mere end tusinde års videnskab havde skabt, og som Olaf Pedersen har bragt til udtryk, afdækkes en afgrundsdyb forskel: Forestillingen om skæbnens magt må høre til i et miljø, som endnu ikke har gennemløbet den intellektuelle revolution, som Olaf Pedersen betragter som den afgørende hændelse i den menneskelige tankes historie. *Fortuna*-begrebet hører til i en verden, hvor naturens guddomme endnu ikke er sat fra magten. Men selv Saxo, der så ned på analfabeter af det menige folk og på bisper, der som den norskfødte Svend i Roskilde kludrede i latinen, havde brug for to guder. De ulærde, der troede på blandt andet fuglevarsler og således besjælede naturen, nok for endnu flere.

Middelalderkirkens monoteistisk baserede verdenssyn er interessant at studere; men det var næppe middelalderdanskernes syn på verden. Folk kunne endnu omkring 1200 ikke nøjes med én gud. Det er konklusionen af vor tolkning af *fortuna*-begrebets funktion som bærende konstruktion i Saxos 10. og 11. bog.

Naturen er ifølge den tænkning, der blev overleveret fra Hellas, orden. Sådan var det ikke med Saxos historie. Historien var for Saxo en uorden, som den enkelte historiker måtte kæmpe med at

omskabe til en slags orden. Som internationalt skolet intellektuel var han sig sit behov bevidst og konstruerede til sit formål sin egen version af den klassiske forestilling om *fortuna* og den nordiske om lykken. Det hjalp ham ikke nok at være i kirkens forstand monoteistisk kristen, når kilderne ikke stemte med hans historieteoriske model af en ubrydelig række af kong Dans efterkommere. Så kunne han bedre bruge forestillingen om den uberegnelige *fortuna*.

Det hang sammen med, at han tumlede med historiske problemstillinger, der nok er så gamle som faget selv. Bedst som historikerne har fået ordnet deres verden, har hun det med at dukke op. Hun lever af, at ting kan ske, uden at nogen har tilsigtet det. Så kan historikerne ikke gøre det, der sker, til nogens skyld. Så gælder det om at kunne udtrykke sig og anskueliggøre den ikke-sammenhæng, der er i tingene. Sådan som Saxo magtede det med hændelserne i 1047, da der kom et resultat ud af det hele, som ingen tilsigtede:

Norge og Danmark ophørte med at have fælles konge, og sådan forblev det i de tider, som Saxo næde at høre om. Saxo fandt på billedet af haren, der ikke havde villet noget, i hvert fald ikke vælte hverken heste eller konger. Alligevel fik dens adfærd følger i menneskenes verden. Vor første og største middelalderhistoriker viste sit format og satte det fænomen, der stred mod hans medbragte tankesæt, i billede og på begreb.

Saxo løste opgaven. Så kan man spørge sig, om den kriseoplevelse på sit livsværks vegne, som Saxo bringer til udtryk i sin 10. bogs slutning, er andet og mere end koketteri med henblik på at sætte gennembruddet til en genrejst fremstilling i relief. Har han mon ikke hele tiden stolet på, at han magtede at tage udfordringen op?

Og er mon noget lignende tilfældet, når middelalderhistorikere i dag bekla-

ger sig over, at fagets overleverede værktøj i form af et begrebsapparat er anakronistisk og vildledende? Der synes blandt de skribenter, vi mødte i de nyeste tidsskriftnumre, at være udstrakt tilslutning til at arbejde videre og som en god begyndelse at oplede de ægte middelalderlige forestillinger. Derom kan der kun være godt at sige; men den, der med Niels Steensgaards udtryk vil anskue historisk forskning som en dialog mellem nutidens og fortidens verdensopfattelse, kan forfalde til den bekymring, at en og anden forsker i misforstået kildekritisk kyskhed vil undlade at vedgå sit startsted for dialogen i sin egen tid. I bedste fald oplever vi i disse år intet mindre end udviklingen af et nyt værktøj.

Thi uden et eller andet fælles udgangspunkt er næppe nogen forståelse mulig. Således som jeg simpelthen savner en indfaldsvinkel, hvorfra jeg kan forstå Kurt Villads Jensens behandling af Erik Arup. Det er sikkert en mangel ved mig, men jeg forstår slet ikke, hvad han vil have mig til at tænke. Mit problem kunne uden tvivl løses ved en god samtale, hvor parterne lyttede sig frem til forestillinger om Arup, som de er fælles om. Pointen er blot at give et eksempel på, at dialogen om det ukendte må starte i det kendte.

Af samme grund forekommer det ønskværdigt, at den af forskerne udtalte krisefornemmelse er alvorligt ment, thi vi trænger til at diskutere den. Låget synes faktisk røget af middelalderhistoriens syltekrukke for religiøse og nationale problemer, ikke fordi nogle middelalderhistorikere har kludret med kilderne, men fordi levende mennesker ude i virkeligheden har så meget besvær med det religiøse og nationale, at mange gerne vil vide, hvordan, hvornår og hvor fænomenet er opstået. Behovet er at få svar på en anden slags spørgsmål end dem, der gik på, hvordan man kun-

ne legitimere det 19. århundredes stater som tingenes bedste orden. Problemet trænger sig, når der i dag skal skrives danmarkshistorie,¹⁷ især på for middelalderhistorikerne, for det var i deres tid, det meste begyndte. Eller var det senere eller måske før? Også af simple medmenneskelige hensyn vil det da blive nødvendigt, at historikeren forbliver i sin nutid og lærer sig at bruge både nutidens og fortidens begreber og ord til at ordne tilværelsens kaos med.

I så fald kunne der være grund til for den, der vil middelalderforskningen det vel, at udvise overbærenhed med knubbede ord, men også til at advare det fremstormende historikerkavalleri mod at forestille sig, at *Fortuna* vil give dem sejren, blot de taler ilde om de gamle og i øvrigt bruger kilderne fra den sande middelalder. Thi hverken musen eller gudinder kan forventes at ville lære nogen kunsten at flytte sig selv til middelalderen.

Saxo arbejdede hårdt med at fremskaffe, bearbejde og nedfælde informationer om mennesker, af hvilke de fleste var døde længe før hans tid. At iscenesætte mødet mellem tidsaldrenes forestillinger, at lytte sig til det mindst ringe resultat og at få det udtrykt, så nogen forstår det, bliver den enkeltes opgave og ansvar.

I den forstand er vi alle historikere på samme vilkår som Saxo.

1. Følgende artikler inddrages i diskussionen: Thyra Nors: »Ægteskab og politik i Saxos Gesta Danorum«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 98, 1998, s. 1-33; Lars Hermanson: »Släkt, vänner och makt i det tidiga 1100-talets Danmark«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 98, 1998, s. 241-275; Harald Gustafsson: »Dansk historia i nordiskt perspektiv – eller tyskt?«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 98, 1998, s. 359-371; Kurt Villads Jensen: »Den hvide race og den danske jord«, *Historie*,

1998, s. 91-103; Per Ingesman: »Kristianiseringsprocessen i Norden«, *Historie*, 1998, s. 142-146; Mette Brønserud Larsen: »National identitet i dansk senmiddelalder?«, *Historie*, 1998, s. 320-332.

2. Den misvisende ældre forskning finder Lars Hermanson, når det gælder 1100-tallets Danmark, frem for alt udtrykt i en artikel, som nærværende forfatter skrev i 1967. Den opfattes som udtryk for tankegangen hos en forskerretning, der tillige siges at omfatte Lauritz Weibull, Aksel E. Christensen og Ole Fenger, og kritiseres ganske vidtløftigt. Jeg må ydmygt takke for det fine selskab, hvori min ringhed anbringes, men finder det i øvrigt i betragtning af, at der, siden jeg skrev artiklen, er gået mere end 30 år, hvor væsentlige nye forskningsresultater er kommet til, uden mening at kaste mig ud i et forsvar for den.

Som »ældre« må man påtage sig rollen som fjendebillede, og jeg vil bestræbe mig på ikke igen at støde nogens finfølelse ved at udtrykke mig i »svepande ordalag, vilka ibland grunder sig på direkt felaktiga uppgifter (se not. 41)«.

Det har været mig en trøst i det nævnte tilfælde at kontrollere noten og opdage, hvad det drejer sig om. Lars Hermansons ret lange note 41 begynder således: »Paludan skriver, att Ubbe, Hakon Jyde och Erik av Falster var söner til Harald Kesja«. Det skrev jeg faktisk *ikke!*. Sætningen er fabrikeret af Lars Hermanson. Opslag i *Historie. Jyske Samlinger*, ny række VII,4, s. 515, vil vise, hvad jeg den gang i 1967 i en kort opremsning skrev om disse genealogiske forhold og deres eventuelle politiske betydning. De »direkt felaktiga uppgifter« er da vist ikke i dette tilfælde på min side. De ledsagende ringeagtstringer vil jeg se bort fra og indskrænke mig til at drøfte Lars Hermansons interessante tese anno 1998.

3. Diskussionen drejer sig på pågældende sted om berettigelsen af at betegne Peder Bodilsen som »bondehøvding«, hvilket Lars Hermanson finder er en misvisende betegnelse. Det har han ret i, hvis talen er om ordet bonde i den betydning, det fik i tiden efter de store landboreformer sidst i 18. århundrede. Problemet er imid-

- lertid just, hvordan man styrer fri af sådanne anakronismer i sin søgen efter betydningsindholdet i det latinske ord *bondo* i 1100-tallet. Jf. herom Helge Paludan: *Familia og familie. To europæiske kulturelementers møde i højmiddelalderens Danmark*, 1995, især kap. 7. Lars Hermanson og jeg tænker vist temmelig ens om sagen; blot ligger min metodeopfattelse så fjernt fra Lauritz Weibulls, at jeg ikke finder det hverken muligt eller ønskeligt at erklære kilderne for entydige.
4. Esben Albrechtsen: Anm. af Niels Lund: *Lid, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder, Historisk Tidsskrift*, bd. 98, 1998, s. 395-401.
 5. Olaf Pedersen, *Naturerkendelse og Teologi i historisk Belysning*, 1996, s. 91.
 6. Olaf Pedersen, 1996, s. 209.
 7. Olaf Pedersen, 1996, s. 201.
 8. Abbed Vilhelms brevsamling, *Diplomatarium Danicum* I. række bd. 3,2, 1977; Anders Sunesen: *Hexaëmeron*. Gengivet på danske vers af H.D. Schepelern, 1985; Saxo Grammaticus: *Danmarks Krønike*. Oversat af Fr. Winkel Horn, 1984; *Saxonis Gesta Danorum*, ed. Jørgen Olrik et Hans Ræder, 1931-57.
 9. Om Anders Sunesens forbilleder jf. Sunesen, 1985, s. 292ff.
 10. Olaf Pedersen, 1996, s. 310.
 11. Om at være henvist til både fortidens og nutidens terminologi jf. Niels Steensgaard: »Set fra 1984. En model for nyere tids verdenshistorie«, *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, 1984, s. 413-435, og Helge Paludan: »Cairos Røde Rose. Noget om historikernes kildebegreb«, *Den Jyske Historiker*, nr. 50, 1990, s. 29-40.
 12. Der findes mange, begrundede, gisninger om Saxos egentlige profession. Var han hirdmand, sekretær hos Absalon, gejstlig eller verdslig? Det forekommer mig, at tiden er moden til at betragte ham, som det, han i hvert fald var: historieforsker. Han skrev ikke en primitiv krønike, men distancerede sig fra sit stof og diskuterede i reflekterende indskud i teksten historiske problemstillinger og kildeproblemer, som i betragtning af, at 800 år er gået, virker forbavsende lig vore egne.
 13. Det er muligt, at Saxos principfasthed i spørgsmålet hænger sammen med, at muligheden af dansk-norsk samkongedømme var oppe at vende igen i hans egen tid. Inge Skovgaard-Petersen: *Da Tidernes Herre var nær. Studier i Saxos historiesyn*, 1987, s. 206ff.
 14. Olaf Pedersen, 1996, s. 66.
 15. Povl Bagge: »Skæbne og tilfældighed i historien«, *Dansk Udsyn*, 44, 1964, s. 9-19; Helge Paludan, 1995, s. 182f, 197ff.
 16. Inge Skovgaard-Petersen, 1987, s. 25ff.
 17. To ting bør nok oplyses: 1) at nærværende refleksioner er blevet til under forfatterens medarbejderskab ved middelalderafsnittet af en kommende danmarkshistorie, og 2) at den smukke antologi *Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, red. Per Ingesman m.fl. udkom umiddelbart efter manuskriptets afslutning. Dens 22 artiklers bidrag til billedet af forskningen har derfor ikke kunnet tages i betragtning.